

BÜKYNÉ HORVÁTH MÁRIA

A Landerer-család és nyomdászati vállalkozásai

A magyar nyomdászat történetében HELTAITól KNERIG nem egy, nemzedékeken keresztül aktívan működő nyomdászcsaládot tartunk számon. A XVIII–XIX. század egyik jelentős nyomdászcsaládja a LANDERER-dinasztia. E család történetének: kiadói, nyomdászati, valamint könyvkereskedői tevékenységének a teljes feldolgozása messze meghaladná egy folyóiratcikk terjedelmét, ezért a továbbiakban csak a legkiemelkedőbb LANDEREREket vesszük sorra. Véleményünk szerint azonban egy ilyen korlátozott terjedelmű, de átfogó jellegű tájékoztatásnak is van létjogosultsága, mivel — a sok részlet-tanulmány mellett — a család nyomdásztevékenységének éppen az összefoglaló bemutatása hiányzik még nyomdászattörténeti szakirodalmunkból.

A LANDERER-család több más magyarországi nyomdászcsaládhoz hasonlóan német eredetű. Az alapítóról, a bajor származású LANDERER János Sebestyénről, aki német telepésekkel érkezett hazánkba a XVIII. század elején, viszonylag keveset tudunk. Ő alapította a harmadik budai nyomdát (az első HESS Andrásé volt) az 1720-as évek elején.¹ A nyomdaalapítás egyúttal a nyomdászcsalád magyarországi tevékenységének a kezdetét jelentette. A későbbiekben a LANDEREREK egy időben több magyarországi városban is rendelkeztek nyomdával. A család nyomdásztevékenységét legszemléltetőbben úgy mutathatjuk be, ha az egyes városokban működő LANDERER-nyomdák történetét külön-külön tárgyaljuk. Az összefoglaló tájékoztató érdekében áttekintő táblázatot is adunk (lásd a 26. lapon), hogy az összes magyarországi nyomdák hány bál papírost dolgozhattak fel 1817-ben, ill. az 1821–1822. évek valamelyikében, és ezekből az adatokból összehasonlító képet nyerünk az egyes LANDERER-nyomdák termelői kapacitásáról.

A budai Landerer-nyomda

Imént említettük, hogy a LANDEREREK első magyarországi nyomdája Budán kezdte meg működését. Ez a nyomda sokáig Buda egyetlen nyomdája volt. Eleinte kizárólag ponyvairódmalmat, álmoskönyveket és abcécskönyveket adott ki. A művészeti és az irodalmi ízlés fejlesztésében e budai ágnak jelentősebb szerepe nem volt. A nyomda eleinte privilégium nélkül működött, pedig a XVIII. században nyomdák nyitása általában privilégiumhoz volt kötve, amelyet a Helytartótanácsra keresztül kellett kérvényezni. Az alapítás után kb. három évvel, 1726-ban a budai nyomda alapítója, LANDERER János

¹ Az alapítás éve bizonytalan. FIRTINGER Károly *Ötven esztendő a magyarországi könyvnyomtatás közelmúltjából* című tanulmányában (Bp. 1900) 1723-ra teszi az alapítást (31. l.), GÁRDONYI Albert *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a XVIII. században* (Bp. 1917. 4. l.) című tanulmányában, valamint *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig* című gyűjteményes kötet (Bp. 1963. 249. l.) az 1724. évet jelöli meg az alapítás évéül.

Sebestyén meghal; ekkor az özvegy veszi át a nyomda vezetését, mivel fiai még kiskorúak. 1728-ban az özvegy a nyomda művezetőjével: NOTTENSTEIN János Györggyel köt házasságot, így a nyomda egy ideig NOTTENSTEIN név alatt működött. Neki sikerült először 1728. április 28-i kelettel egy tíz esztendőre szóló kizárólagos szabadalmat (privilegium exclusivum) elnyernie német nyelvű ábécéskönyvek, katekizmusok és evangéliumskönyvek nyomtatására.² 1733-ban NOTTENSTEIN katalógust ad ki a műhelyében megvásárolható nyomdatermékekről. A katalógus címe: *Catalogus librorum in typographia Budensi apud Joannem Georgium Nottenstein reperibilium*.³ GÁRDONYI Albert szerint ez a katalógus „bizonyoságul szolgál arra, hogy a nevezett könyvnyomdász figyelemreméltó tevékenységet fejtett ki. . . Már a könyvkereskedői katalógus kiadása is arra vall, hogy a budai nyomda szakavatott vezetés alatt állott, mert az irodalmilag jóval fejlettebb Németországon is csupán a 18. század második évtizedében lesznek divatosakká az ilyen katalógusok, amelyek a könyvek címein kívül az árakat is megjelölik”.⁴ De mit is adott ki NOTTENSTEIN? Melyek a nyomda irodalomtörténetileg is érdekes termékei? Itt jelentek meg pl. BALASSI Bálint és RIMAI János istenes énekei, GYÖNGYÖSI István költői művei, LOSVAI Selymes Péter *Toldija*, számos széphistória köztük *Argirus históriája*, *Salamon históriája*, *Trója város históriája* stb. 1737-ben NOTTENSTEIN meghal, ekkor a nyomda vezetése az özvegyre marad, aki 1752-ig intézi az ügyeket, ekkor a nyomda tulajdonjoga LANDERER Lipót Ferencre, az alapító idősebbik fiára száll. Ezzel csaknem egyidejűleg Lipót Ferenc öccse, LANDERER János Mihály a reá eső örökségrészből megvásárolja ROYER János salzburgi születésű pozsonyi nyomdász nyomdáját, és ezzel 1750-ben megalapította a pozsonyi LANDERER-nyomdát, amely több mint fél évszázadon keresztül jelentős versenytársa lett az országban működő többi nyomdának.⁵

Az ifjú LANDERER Lipót Ferenc egyik első ténykedése az volt, hogy ki akarta terjeszteni a nyomda szabadalmainak a körét, és ennek érdekében újabb szabadalmak megadásáért folyamodott. Terve azonban csak részben sikerült: csak annyit ért el egyelőre, hogy a régi szabadalmakat újabb 10 esztendőre meghosszabbították. 1755 végén sikerült kalendáriumok kiadására is jogot szereznie.⁶ A budai nyomda Lipót Ferenc sikeres folyamodványai révén szerzett szabadalmak segítségével sem tudott nagyobb eredményeket elérni. A városi tanács 1754. ápr. 27-én kelt jelentéséből⁷ ismeretesek azok a nyomdai termékek, amelyeket a budai nyomda 1746 és 1754 között előállított, és ezek sem mennyiségileg, sem tartalmukat tekintve nem voltak különösebben figyelemre méltók.

LANDERER Lipót Ferenc 1764-ben bekövetkezett halála után özvegye, Katalin vette át a nyomda vezetését. Eseményekben és a nyomda fejlődése

² GÁRDONYI Albert (*I. m.* 5. l.) utal NOTTENSTEIN szabadalom-kérvényének levéltári jelzetére, valamint arra a körülményre, hogy a nyomdásznak sajtótermékeit egyházi (katekizmusok, evangéliumskönyvek), valamint világi (ábécéskönyvek) hatóságoknak cenzúráztatásra be kellett mutatnia.

³ PETRIK nem ismeri. Említi GÁRDONYI Albert: *I. m.* 15—19. l. és közli hasonmását, valamint betűhű szövegkiadását.

⁴ 1710-ből ismeretes a nagyszombati Academia nyomdájának a kiadványkatalógusa, szintén árakkal. Egyetlen ismert példánya az Akadémiai Könyvtár Ráth gyűjteményében van.

⁵ A pozsonyi LANDERER-nyomda részletes történetét lásd később.

⁶ GÁRDONYI: *I. m.* 6. l.

⁷ A jelentés eredetijét lásd az Országos Levéltárban (HTAN. iratok. Miscellanea. fasc. 48. nr. 240.).

tekintetében igen gazdag idő volt ez. Erre az időszakra esik a budai LANDERER-nyomda fénykora. Páratlan eréllyel és kiváló szaktudással intézte a nyomda ügyeit, amely ekkor már 49 féle betűtípussal dolgozott; magyar és német szövegeken kívül tudott még latin, francia és görög szövegeket is nyomtatni. Ha a XX. század távlatából nézzük a XVIII—XIX. századi magyar nyomdászok történetét, sokszor elmosódnak és lényegtelennek tűnnek azok a pereskedések és érdekellentéti súrlódások, amelyek gyakori eseményei ekkoriban a tipográfus életének. Katalin működése sem volt mentes az ilyen peres ügyektől, sőt állandó harcban állt a többi nyomdával, és nemegyszer lefoglaltatott olyan kiadványokat vetélytársai nyomdájában, amelyek előállításá özvegy LANDERERNÉ könyvműhelyének a kizárólagos joga volt. GÁRDONYI Albert kimerítően tájékoztat e peres ügyekről: a SPAISER—LANDERER-féle kalendáriumügyről, özv. LANDERERNÉ tankönyvszabadalmát ért sérelmi ügyéről stb.⁸

Katalin nyomtatványainak a jellegéről képet nyerünk, ha áttanulmányozzuk azt a GÁRDONYI Albert által⁹ közölt jegyzéket, amely a nyomda 1773 és 1784 közötti termékeit sorolja fel. Figyelemre méltó változás a kinyomtatott könyvek évenkénti anyagában az, hogy a tudományos jellegűek száma növekedést mutat. Ezt a jelenséget a nagyszombati egyetem Budára való költözésével hozhatjuk összefüggésbe.

Nem csak nyomdászati eseményekben volt gazdag Katalin műhelyének 1802-ig tartó korszaka. Fiát, Mihályt a MARTINOVICS-féle összeesküvés tagjaként emlegetik. Hogy valóban fő részese volt-e az összeesküvésnek, az nem mutatható ki teljes biztonsággal, de mindenesetre bizonyíték van arra, hogy kapcsolatban állt a per főbb szereplőivel. A politikai vonatkozások megvilágítása előtt tekintsünk bele, a teljesség kedvéért, az ügy családi vonatkozásaiba is. Lipót Ferenc halála előtt végredeletileg nem gondoskodott gyermekeiről, viszont a nyomda teljes tulajdonjogát házassági szerződésében feleségének biztosította, és ezzel örökösödési vitákra adott alkalmat, elsősorban az egyetlen fiú (a négy leánytestvér mellett), a nyomdában művezetőként működő Mihály számára. Ez annál is inkább jogot formálhatott a tulajdonban való részesezésre, mivel a nyomdában végzett munkájával tetemesen hozzájárult a vállalkozás felvirágoztatásához és atyja adósságainak visszafizetéséhez. Az intézkedni szerető, katonás természetű özvegy nem engedett nagy érvényesülési lehetőséget a tehetséges és nagyon is öntudatos fiúnak. Ez a körülmény bizonyos érzelmi ellentét forrása lett. Ezek után elfogadhatónak látszik RÉVAY József azon megállapítása,¹⁰ hogy LANDERER Mihály érzelmi elhagyatottsága miatt sodródott bele a MARTINOVICS-féle összeesküvésbe. Az anya és fia közötti érzelmi és megértésbeli távolság tanújele az is, hogy Katalin semmiről sem tudott, csak miután 1794. dec. 11-én éjjel elhurcolták az összeesküvés részeseit, köztük LANDERER Mihályt is; csak akkor tudta meg, hogy mibe sodródott a fia, és hogy milyen titkos nyomtatványokat állítottak elő saját nyomdájában.

⁸ GÁRDONYI: *I. m.* 24., 31. l.

⁹ Ezt a jegyzéket Katalinnak a Helytartótanács számára kellett összeállítania, és a Helytartótanács illetékes osztálya: a departamentum revisionis librorum ennek a segítségével ellenőrizte visszamenőleg, hogy megkapta-e a kötelező példányokat. GÁRDONYI: *I. m.* 19. l.

¹⁰ RÉVAY József—SCHÖPFLIN Aladár: *Egy magyar könyvkiadó regénye.* Bp. é. n. 16. l.

A családi és pszichikai összetevők mellett nem szabad lebecsülni azonban azokat a társadalmi mozzanatokot és azokat az ismeretségi szálakat sem, amelyek Mihályt a MARTINOVICS-féle társasággal kapcsolatba hozták. Polgár-családból való származása már eleve bizonyos fogékonysággal vagy legalábbis kíváncsisággal ruházta fel őt MARTINOVICS programja iránt. Megismerkedett LACZKOVICS Jánossal és az ő, valamint ismerősei befolyása alatt tagja lett a MARTINOVICS-féle társaságnak. Pincébe csempészte egy sajtóját eladás ürügye alatt, és a két kátét éjjel sajátkezűleg ki is nyomtatta.¹¹ LANDERER Mihály perében a királyi tábla nem látta bizonyítottnak, hogy a titkos társaság szervezetéről, végső céljairól teljes tudomással bírt-e, ezért tízévi fogházra ítélte. A tájékozatlanság mellett a királyi tábla további egyhító körülménynek tekintette LANDERER Mihálynál azt, hogy benne a katekizmus átolvasása megbotráncozást váltott ki.¹² De ugyanakkor LANDERERNél, mint nyomdásznál, forradalmi iratok olvasása, nyomása és terjesztése súlyosbító körülményként esett latba.¹³ BENDA Kálmán szerint LANDERER Mihály a bíróság előtt azt vallotta, hogy az 1792-ben megjelent, élesen egyház- és uralkodóellenes röpiratot, a *Status Regni Hungariae*-t LACZKOVICS és DELI Vuk nyomtattatták nála, de a számlát DELI Vuk fizette, amiből ő arra következtetett, hogy ő a szerző. LACZKOVICS is úgy nyilatkozott, hogy DELI Vuktól származik a kézirat. Így hát DELI Vukot is kihallgatták (1795), aki azt vallotta, hogy LANDERERNél mindössze kétszer járt, és akkor is a bécsi Ferenc-csatornával kapcsolatos nyomtatványok elkészítése ügyében. Elismerte, hogy HAJNÓCZYVAL, LACZKOVICSsal és MARTINOVICSsal jó viszonyban volt, de hozzátette, hogy ezektől a készülő összeesküvésről semmit sem hallott. Mivel az említett röpirat szerzőségének a kérdését nem sikerült tisztázni, ismét kihallgatták LANDERERT, már mint a kufsteini börtön rabját, de ő a már korábban mondottakat ismételte el. Így hát a szerzőség kérdése a híroság számára tisztázatlan maradt.¹⁴

SZENTMARJAI vallomása a titkos társaságról és a röpiratokról (1794. szept. 1.) különösen terhelő volt LANDERER Mihályra nézve. Ő azt vallotta, hogy ami a Magyarországon működő titkos nyomdát illeti, ez nem más, mint a LANDERER-nyomda. Ennek a bizonyítására hivatkozott arra, hogy amikor ő ROUSSEAU egyik művét fordította, LACZKOVICS eljött hozzá, és sürgette a fordítás elkészítését azt hangoztatván, hogy ő a művet (illegálisan) LANDERERNél ki fogja nyomtattatni. Ebből SZENTMARJAI arra következtetett, és ezt vallomásába bele is vette, hogy LANDERER más hasonló titkos nyomtatásokra is vállalkozhatott. Hivatkozott LACZKOVICS egy másik kijelentésére is, amely szerint LANDERER az ő (ti. LACZKOVICS) és MARTINOVICS által készített brosrák közül ki is nyomtatott néhányat a cenzúra megkerülésével. HAJNÓCZYRA vonatkozólag is úgy vélte tehát SZENTMARJAI, hogy ő is hasonló módon nyomtattatta ki a nevezett LANDERERrel néhány felvilágosult gondolatokat tartalmazó művét.¹⁵

A Hétszemélyes tábla először halálra ítélte LANDERER Mihályt. A halálos ítéletet a királyi kegyelem 10 évi súlyos börtönre változtatta, mivel felség-

¹¹ STEINHOFER Károly: *A könyv története*. Bp. 1915. 1. rész. 40. l.

¹² Vö. SZIMONIDESZ Lajos: *A jak binus Landerer Mihály pöre 1795-ben*. Magyar Könyvszle. 1942. 389. l.

¹³ FRANKÓI Vilmos: *Martinovics és társainak összeesküvése*. Bp. 1880. 361. l.

¹⁴ Ma már közismert, hogy az említett káté szerzője MARTINOVICS volt. A perre vonatkozólag ld. BENDA Kálmán: *A magyar jak binus k iratai*. Bp. 1952. 3. köt. 131. l.

¹⁵ Vö. BENDA: *I. m.* 2. köt. 121. l.

sértésben nem találtak vétkesnek. Augusztus 7-én (1795) és az ezt követő három napon szállították SZABÓT, ERDÉLYIT, BATSÁNYIT, LANDERERT és VERSEGHYT a kufsteini börtönbe.

Katalinnak nagy része volt abban, hogy a halálos ítéletet sikerült megváltoztatni: szóban és írásban többször fordult fia ügyében a királyhoz. A börtönbüntetést LANDERER Kufsteinben, majd Spielbergben töltötte. A tíz évi börtönviselés fizikailag is és szellemileg is nagyon megtörte, kiszabadulása után rövidesen meghalt.¹⁶

Felvetődik a kérdés, mi volt LANDERER Mihály szerepe a MARTINOVICS-féle összeesküvésben, mennyiben tette magáévá a magyar jakobinusok eszméit, mit fogadott elezek célkitűzéseiből, és egyáltalában milyen megfontolások vezették a mozgalom sorába. Közvetlen adatok híján csak következtetések lehetnek. Ismeretes, hogy a MARTINOVICS-féle társaságok szűkebb vezetősége a vezéreszméket nem közölte a mozgalom minden tagjával. Sok olyan résztvevője volt az összeesküvésnek, akik bizonyos dolgokról tudtak, a forradalmi eszmék egyikét-másikat magukévá tették, de az átfogó egésszel nem voltak teljesen tisztában. Az a tény, hogy LANDERER ellen a röpiratok terjesztésén kívül más közvetlen bizonyíték nem volt, arra vall, hogy ő is a mozgalom külső résztvevői közé tartozott. A felvilágosodás eszméit, mint korának művelt, olvasott embere és mint nyomdász különösképpen ismerhette. Haladó gondolkodású polgár volt, ezért minden olyan eszmével rokonszenvezett, amely a felvilágosodás ügyét szolgálta. Ugyanakkor azonban nem volt forradalmi gondolkodású ember, a mozgalom végső célkitűzéseit nem ismerte és egyes jelek (vö. 4.1. + jegyzet) arra vallanak, hogy nem is értett volna azokkal mindenben egyet. A mozgalom uralkodóellenes voltával mindazonáltal tisztában kellett lennie; az a tény, hogy politikai tartalmú nyomtatványokat, titokban, a cenzúra megkerülésével kellett kinyomtatnia, arra utalt, és arra utalt a nyomtatványok tartalma is. De végső soron még ez a tény sem bizonyítja, hogy a mozgalom végső céljait ismerte volna, és hogy ezekkel egyetértett volna. Abban az elhatározásában, hogy sajtójával az összeesküvés rendelkezésére állt, bizonyos elvi megfontolásokon kívül, más okok is vezethették. Szerepet játszhatott ebben LACZKOVICS-csal való személyi kapcsolata, talán ez utóbbi egyénisége; lehet, hogy kapcsolatuk több volt egyszerű ismeretségnél, lehet, hogy szoros baráti szálak fűzték egymáshoz a két embert. Nem volt tehát forradalmár, de korának felvilágosult polgára lévén, egyes eszmék, személyi kapcsolatok és sajátos életkörülményei kapcsán került a mozgalomba.

De nézzük tovább a budai LANDERER-nyomda sorsát! Miután Katalin feddhetetlen volt az összeesküvés ügyében, zavartalanul tovább folytathatta a nyomda vezetését 1802-ben bekövetkezett haláláig. Ezután a nyomda tulajdonjoga leányára, Annára szállt, aki szintén haláláig, 1833-ig vezette a könyvnyomó üzemet.

A budai LANDERER-nyomda 1802 utáni korszakára vonatkozólag mind az általános, ill. szaklexikonokban, mind pedig a nyomdászattörténeti feldolgozásokban kevés adatot találunk. Ezért fokozottan érdekes néhány idevágó egykorú adat közlése. A *Tudományos Gyűjtemény* 1817. évi 12. kötetében (78—86. l.) TRATTNER János Tamás, a neves pesti nyomdász *Magyar Országai Könyvnyomtató Műhelyek 1817-dikbeli állapotjok* címmel összeállítást közöl a korabeli

¹⁶ Mint érdekességet jegyezzük meg azt, hogy a jakobinus mozgalomban PAITZ-HOFFER Antal 42 éves lakatos volt LANDERER mellett az egyetlen igazi polgári származású szereplő. Vö. BENDA: *I. m.* 2. köt. 7. l.

magyar nyomdák legfontosabb adatairól. Ebben LANDERER Anna nyomdájára vonatkozólag a következő sorokat olvassuk:

„Budán, Landerer Anna (Leány), Váltó és régi közönséges kellendős Könyveket, Német Kalendáriumot Negyed, Tóthot Negyed, Magyart Nyöltzad Rétkben nyomtat; tart 1 Factort, 2 Szedőt, 4 Nyomatatót; feldolgoztathat Esztendón által 115 Bál Papirost.”

Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában *Fol. Hung. 784* jelzet alatt *Hazai könyvnyomtatások (tipográfia) leírásai* címmel található egy kézirat, amely a *Tudományos Gyűjtemény*beli adatközlésnek láthatólag egy későbbi változata. E kéziratot változatnak LANDERER Anna nyomdájára vonatkozó része a következő:

„Budán: Landerer Anna (leány): Váltó és tulajdon költségén régi közönséges, kelendős könyveket, német és tót kalendáriumot negyed-, egy magyart nyolezad-rétkben nyomtat. Tart 1 factort, 2 szedőt, 4 nyomtatót; feldolgozhat esztendőnként 36 bál papirost.”

Az említett kézirat szerző nélküli, mégis teljes határozottsággal állíthatjuk, és ezt teszi KOVÁTS László, a kézirat szövegének a közlője is,¹⁷ hogy a szerző ennél is TRATTNER János Tamás. A magát meg nem nevező szerző adatközlése elején hivatkozik ugyanis arra, hogy már 1818 előtt volt hasonló közleménye, de azt most „néhány fontos dologgal” szaporítja. A kézirat egy adatából kiindulva biztosan állíthatjuk, hogy az 1821 előtt nem keletkezett, 1822-nél, a kassai WERFER-nyomda indulási événél pedig nem lehet későbbi. A két adatközlés egybevetéséből az tűnik ki, hogy LANDERER Anna nyomdája az 1817 és 1822 közötti időszakban jelentősen hanyatlott: 115 bál helyett immár csak 36 bál papirost dolgoz fel évente.

LANDERER Anna 1833-ban bekövetkezett halála után GYURIÁN és BAGÓ, a nyomda egykori művezetői veszik át az üzemet. 1847-ben pedig GYURIÁN kilép a vállalkozásból, és ettől az időponttól kezdve a Vizivárosban működő egykori LANDERER-nyomda BAGÓ Márton tipográfiajaként él tovább.

A pozsonyi Landerer-nyomda

A budai nyomdánál jóval jelentősebb mind a könyvkiadás és üzletvezetés, mind pedig a technikai felszereltség szempontjából a pozsonyi LANDERER-nyomda. Éz a nyomda, mint már említettük, úgy született meg, hogy LANDERER János Mihály, a nyomdászdinasztia alapítójának a fia, 11 000 forintért megvette ROYER János Pál 1715-ben alapított nyomdáját. Az adásvétel 1750-ben történt. Az ez év január 19-én kelt adásvételi szerződés 110 000 forintban állapítja meg a nyomda értékét, de LANDERER a nyomdát ezen érték tizedrézéért vásárolja meg. Ennek az a magyarázata, hogy LANDERER az üzemet terhelő súlyos adósságokat is átvette.¹⁸ Itt említjük meg, hogy LANDERER János Mihály a későbbiek folyamán is vásárolt nyomdászati berendezéseket: 1775-ben megvásárolta a feloszlott jezsuita rend nyomdaberendezéseit, és ezzel 1775-ben Kassán, majd 1784-ben Pesten fióközemet létesített.¹⁹

¹⁷ *Könyvnyomdáink a jelen század harmadik tizedében.* Magy. Könyvszle. 1899. 359–66. l.

¹⁸ Budai végrendeletek. I. sorozat. 1729. sz. Idézi: GÁRDONYI: *Hazai könyvtermelésünk a könyvkereskedés önállósítása korában.* Magy. Könyvszle. 1944. 157. l.

¹⁹ A pesti és a kassai LANDERER-nyomda történetét lásd később.

Amikor a ROYER-féle nyomdát megvette, a leltár szerint ez volt a raktáron levő könyvkészlet:²⁰

1570 példány	Magyar Evangyéliom,	458 példány	Morgenstern,
3000 „	„Lenkötelecske”,	1150 „	német katekizmus
900 „	magyar katekizmus,	184 „	Ethica Symbolica,
572 „	Arca domini,	735 „	Catechisis Minor,
1114 „	cseh Evangyéliom,	620 „	német Principia,
1757 „	Seelenwecker,	500 „	szláv Principia,
1058 „	Rojška Ruze,	202 „	Grammatica Slavonica.

LANDERER János Mihály hamarosan hírnévre tett szert kiválóan vezetett nyomdája révén. Sikereit az is elősegítette, hogy a pozsonyi könyvpiacot 1770-ig egyedül uralta. 1770-ben kizárólagos, harminc esztendőre szóló szabadalmat kért nyomdája számára. Ezt a szabadalmat nem azért kérte, mintha a pozsonyi könyvpiac olyan nagy kereseti lehetőséget biztosított volna, hanem azért, mert az ország legfőbb hivatalai: a Helytartótanács, a Kamara itt székelt, és az országgyűléseket is itt tartották, márpedig ezek hivatalos nyomtatványait LANDERER nyomdájában állították elő. Ez volt a nyomda legfőbb kereseti forrása, ennek tulajdonítható nagyarányú fellendülése is. Az említett szabadalmat LANDERER János Mihály nem kapta meg, mert egy alkalmazottja, PATZKÓ Ferenc, aki jól ismerte a vállalkozás üzleti titkait, megtámadta a folyamodványt. PATZKÓ egy másik pozsonyi nyomda alapítására kért engedélyt, és ezt 1770. okt. 15-én meg is kapta. Elsősorban arra hivatkozott kérvényében, hogy LANDERERék túl magas árakat szabnak a nyomdájukban készült hivatalos kiadványoknak; ezzel a fogással elérte azt, hogy az ő nyomdája számára biztosították szerződésileg tíz évre a Helytartótanács és a Kamara nyomtatványainak az előállítási jogát.²¹

A nyomda megvásárlását követő évben LANDERER János Mihály nyomtatott könyvjegyzéket adott ki: *Catalogus librorum qui apud J. Michaellem Landerer civem et typographum Posoniensem venales prostant*. Ebben felsorolja latin, magyar és német nyelvű kiadványait. Ezek egy része a budai LANDERER–NOTTENSTEIN-nyomdában készült, és örökrészülni kapta őket. A kiadványok másik része a ROYER-nyomda terméke volt, amelyeket az adásvételi szerződés szerint 3 000 forint értékben vett át.²² Saját kiadványai még alig lehettek, hiszen a nyomda még alig működött az ő kezelésében. A nyomda eleinte szabadalom nélkül dolgozott, de a megvásárlást követő második évben LANDERER János Mihály már megtette a szabadalom megszerzéséhez szükséges lépéseket. Ha kizárólagos pozsonyi nyomdára szóló szabadalmat nem is sikerült elnyernie, a nyomdai szabadalmat 1752. szept. 1-én megkapta.²³ Folyamodványában a szabadalom kívül azt is kérte, hogy tiszti címtárral ellátott latin, magyar, német, valamint tót nyelvű naptárt adhasson ki; megkapott szabadalmában azonban a naptárkiadás nem szerepelt. Ugyanebben a folyamodványban kiadványai védelmére tíz évi utánnomási tilalmat is kért, de ezt sem kapta meg.

Szabadalom hiányában is nyomtatott olyan könyveket, amelyek előállítása más nyomdák kizárólagos joga volt. Ez számos panasztétel és pereskedés

²⁰ STEINHOFER: *I. m.* 1. rész. 81. l.

²¹ Vö.: GÁRDONYI: *I. m.* Magy. Könyvszle. 1944. 158–9. l.

²² Országos Levéltár. Kancelláriai Iratok. *Conceptus expeditionum Anni 1750 mart.* nr. 9. Idézi GÁRDONYI: *I. m.* 1944. 157. l.

²³ Országos Levéltár. Kancelláriai Iratok. *Conceptus expeditionum Anni 1752 september.* nr. 13. Idézi GÁRDONYI: *I. m.* 1944. 158. l.

forrásául szolgált: többek közt e révén került szembe LANDERER János Mihály SPAISER Keresztély pozsonyi könyvvarússal,²⁴ sőt egy alkalommal saját nyomdász dinasztiaja egy másik tagjával, Katalin nevű sógornőjével, aki 370 forint 40 krajcár értékű katekizmust, német evangéliumos és ábécés könyveket koboztatott el tőle, mert ezek előállítására Katalin kizárólagos joga volt.²⁵

LANDERER János Mihály kiadványai tartalmilag érdekesek, értékesek és újszerűek voltak. Szemelvényképpen megemlítünk néhányat: BARCZAFALVI SZABÓ Dávid: *Szigvart*, BESSENYEI György valláselméleti munkái, DUGONICS András regényei (*Fetelka*, *Aranypercekek*, *Gyapjas vitézek*, *Jeles történetek*), FALUDI és BALASSI művei, a külföldiek közül VOLTAIRE, LESSING stb. egy-egy munkája magyar fordításban. Kiadásában egyesítette a LANDERER- és ROYER-hagyományokat, átvette és folytatta a törvények (*Articuli dtaetales Posonien-ses*) kiadását, továbbra is kiadta a Szentháromság Egylet beszédeit — másfelől a LANDERER—NOTTENSTEIN-hagyományok folytatásaképpen iskolakönyveket és naptárakat adott ki. Mindkét cég hagyományait egyesítette a hírlapkiadásban. 1764-ben megindította a *Pressburger Zeitungot*. Szerkesztője Karl Gottlieb WINDISCH. Hetenként kétszer jelent meg. Kiadói sikerét LANDERER nem utolsó sorban e lapnak köszönheti. Itt kell megemlítenünk azt is, hogy LANDERER nyomtatványai nemcsak tartalmukat tekintve, hanem tipográfiai is értékesek voltak. Betűit maga rajzolta, műkedvelő rézmetsző is volt. Kiadványaira jellemző általában az, hogy egy-egy lapon aránylag kevés betűt találunk; az elrendezés és az arányok igazi művésze.

1765-ben LANDERER János Mihály privilégiumot kapott 5 évre az 1764—1765-i országgyűlés törvénycikkeinek a kizárólagos nyomtatására. Ettől kezdve a pozsonyi LANDERER-nyomda fő kereseti forrása az országgyűlési kiadványok nyomtatása lett. Nemcsak a közvélemény becsülte sokra LANDERER János Mihály tipográfiai munkásságát, hanem az uralkodó, II. JÓZSEF is: 1784-ben a Temes megyei Fűskút községre nemesi levelet és egyben Fűskúti előnevet kapott.²⁶

LANDERER János Mihály nemeslevele ellenére is elsősorban vérbeli üzletember volt, és nem riadt vissza egy-egy haszonnal kecsegtető üzleti fogás (utánnomás stb.) alkalmazásától. Erre vall például a híres heidelbergi káté ügy. A dolog úgy kezdődött, hogy a debreceni református előljárók 1778-ban II. JÓZSEFhez folyamodtak, hogy a híres heidelbergi káté újabb magyar kiadását városukban nyomathassák ki. A debreceni városi nyomdának ugyanis szabaddalma volt református egyházi vonatkozású könyvek előállítására. Az engedély ügye éveken keresztül elintézetlen maradt, végül 1780-ban az a meglepő hír terjedt el, hogy a szóban forgó heidelbergi káté magyar kiadása immár meg is jelent Pozsonyban a katolikus LANDERER János Mihálynál. Mindez persze nagy felháborodást váltott ki a református debreceniek körében, de még nagyobb lett a felháborodás, amikor a pozsonyi kiadású kátét összehasonlították az eredetivel: kiderült ugyanis, hogy a LANDERER-féle kiadásból több sarkalatos hittétel kimaradt a cenzúra meghagyása alapján. A keletkezett perpatvar végül is a debreceniek számára előnytelen befejezést nyert: a továbbiak-

²⁴ A SPAISER Keresztély—LANDERER János Mihály-féle kalendárium-ügy részletes ismertetését ld. GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat...* 23—26. l.

²⁵ GULYÁS Pál: *A könyvkiadás Magyarországon a XVI—XVIII. században (1527—1773-ig)*. Magy. Könyvszle. 1944. 128. l.

²⁶ ILLÉSY—PETTKÓ: *A királyi könyvek*. Bp. 1895. 125. l.

ban ők is csak a cenzúra által jóváhagyott kihagyásos változatban teheték közzé a kátét.²⁷

János Mihály, a pozsonyi LANDERER-nyomda megalapítója 1795-ben meghalt, de az általa alapított nyomda még évezedekig virágzott tovább az utódok kezén. Halála után fia, LANDERER Mihály János vette át a nyomda vezetését. Hogy ekkorra már mennyire fellendült az üzlet, és hogy milyen nagy volt a papírszükséglete, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy saját, Nyitra megyei, óturai papírmalma már nem győzött elég papírt gyártani a nyomda számára, és így a TAUBER-féle dejtői gyárból is kellett papírt vásárolnia. Nyolc könyvsajtó dolgozott ekkor a nyomdában. LANDERER Mihály János apja nyomdokain haladt a kiadványok színvonala tekintetében is, és így a magyar irodalom legjobb alkotásai jelentek meg kiadásában. Ő adta ki az első példányokat a „román” műfajból. 1805–1807 között sorozatot indított meg *Landerer Mihály téli és nyári nyomdája* címmel. 13 kötet regény jelent meg ebben a sorozatban. Ezek legnagyobb része német művek átültetése, ill. fordítása volt. Maga is meg volt elégedve vállalkozása sikerével. „Történetek és románok mely nagyon gyönyörködtetik édes magyar hazámnak tudós olvasóit — értesít egyik híradásában — elegendőképpen meg vagyok győztetve az eladott példányok számából.” E sorozat köteteit évről évre elvitette a pesti vásárra is. E vállalkozás megszűnésével a kedveltebb műveket újabb és újabb kiadásokban jelentette meg LANDERER Lajos még az 1820-as években is.²⁸

1810-ben meghalt LANDERER Mihály János. Hogy milyen nagy népszerűségnek örvendett még a távoli országrészekben is, azt legjobban az a dicsőítő vers mutatja, amely a *Magyar Kurír* 1798-i évfolyamának 2. kötetében jelent meg róla PERETSÉNYI NAGY László, Galsa város esküdt nótáriusa tollából. Nyomdászati és kiadói működését kortársai is elismerték; kiadványait az olvasóközönség nagy érdeklődéssel fogadta.

LANDERER Mihály János halála után a pozsonyi nyomdát átmenetileg a vállalat művezetői irányították. A nyomda ekkori állapotára vonatkozólag maradt fent a következő korabeli feljegyzés:²⁹

„Posonyban: Fűskuti Landerer Mihály örökösei; Váltó, magok költségén pedig igen sok régi kellendős, néha új Könyveket is nyomtatnak; ezeken kívül készül egy Német és Magyar Kalendárium Negyed, egy Toth tizenkettő rétből; tartanak 1 Factort, 2 Szedőt, 3 Nyomatót, 1 Könyvrakót; Esztendőn által feldolgoztathatnak 100 Bá Papirost.”

LANDERER Mihály János fia és utóda LANDERER Lajos volt. Ő a nyomdász-dinasztia utolsó, de ugyanakkor a legkiemelkedőbb alakja, aki 1824-ben, nagykorúsága után a pesti nyomdával együtt a pozsonyit is örökölte. A polgár éles szemével felismerte, hogy a kereskedelem központja lassan Pestre tevődik át, és ő, e felismerése alapján, egyre inkább a pesti nyomdáját részesíti előnyben a pozsonyival szemben, ennek felvirágoztatásán munkálkodik. Működése alatt a pozsonyi nyomda fokozatosan hanyatlani kezdett, mindjárt 1824-ben 7 sajtót elvitetett a pozsonyi nyomdából, és csak kettőt hagyott meg. A pozsonyi nyomda egyedüli működési területe ettől kezdve az országgyűlési kiadványok előállítására lett. 1848-ban, mikor az országgyűlés Pestre költözött,

²⁷ SZILÁGYI Ferenc: *A heidelbergi káté*. Pest, 1869. 9–10. l.

²⁸ GYÖRGY Lajos: *A magyar regény előzményei*. Bp. 1941. 78–79. l.

²⁹ Ez a feljegyzés is TRATTNER János Tamástól származik az 1817. évből.

LANDERER Lajos végképp megvált Pozsonytól: nyomdáját örökáron eladta volt ügyvezetőjének, SCHREIBER Istvánnak.

A pozsonyi LANDERER-nyomda csaknem egy évszázadon keresztül állt az első helyek egyikén hazánk könyvtermelésében. Mind a kiadványok megválogatása, mind pedig a kivitel tekintetében már a korabeli külföldi nyomdák-
kal is felvette a versenyt, és mint a magyar irodalmi értékek egyik első közre-
adója, jelentős szerepet játszott a hazai irodalmi élet megteremtésében.

A kassai Landerer-nyomda

Amikor MÁRIA TERÉZIA 1773-ban feloszlatta a jezsuita rendet, LANDERER János Mihály 7 600 forintért megvásárolta (1774-ben) a rend kassai nyomdáját; így alakult meg a kassai LANDERER-nyomda. A LANDERER-család kezelésében levő nyomdák között ez volt a legkevésbé jelentős, és egyben ezzel kapcsolatban rendelkezünk a legkevesebb adattal. LANDERER János Mihály Kassán jelentős könyvkereskedelmet is folytatott nyomdájában, bár szabadalma csak a saját nyomdájában előállított kiadványok árusítására jogosította fel. Üzletében állandó raktárt tartott a budai és a pozsonyi LANDERER-nyomda kiadványaiból, és ezeket ott árulta. Nyomtatott könyvjegyzékei is bizonyítják egyébként, hogy másutt készült könyveket is árusított. 1777. évi könyvjegyzékét mint kassai könyvnyomtató és *könyvkereskedő* adta ki. (A könyvjegyzék címe: *Catalogus librorum, qui apud Johannem Michaelem Landererem typographum et bibliopolam Cassoviensem venales prostant*). E jegyzékben kizárólag pozsonyi és kassai nyomdájában készült könyvei szerepeltek. Kiadványai magyar, német, latin és szlovák nyelven jelentek meg; nyelvek szerinti megosztási arányuk a következő: 55 magyar, 30 német, 48 latin és 3 szlovák mű.

Tudvalevő, hogy a XVIII. században a nyomdász még általában megrendelésre nyomtatott: a nyomtatás költségei a szerzőt vagy a mecénást terhelték. A könyvkereskedelem fejlődésével azonban a nyomdász egyre gyakrabban nyomtatott könyveket a „saját költségén” is. Érdekes ebből a szempontból megvizsgálni LANDERER János Mihály kassai kiadványait; de ezentúl is érdemes figyelmet fordítani nevezetesebb könyveire:

Házi és úti új kalendárium. 1774—1795. (Saját költségén.)

VANIER Jakab: *Paraszti majorság.* Ford. BARÓTI SZABÓ Dávid. (Saját költségén.)

BESSENYEI György: *Az amerikai Podotz.* 1776.

GESSNER *Idylliumi.* Ford. KAZINCZY Ferenc. 1788.

KAZINCZY Ferenc: *Magyarország geographicaja.* 1775.

KAZINCZY által szerkesztett *Orpheus* című folyóirat 2. kötete. 1790—1791.

BARÓTI SZABÓ Dávid: *Új mértékre vett . . . versek.* 1777.

BARÓTI SZABÓ Dávid *Kisdud szótára.* 1784.

BARÓTI SZABÓ Dávid *Verses koszoruja.* 1786.

Haus und Reisekalender. 1774—1795. (Saját költségén.)

5 különféle latin nyelvű iskolakönyv. (Saját költségén.)

Latin nyelvű vizsgaértekezések és alkalmi kiadványok.³⁰

A fenti listából láthatjuk, hogy KAZINCZY Ferenc több művét nyomatta LANDERER János Mihálynál. Úgy látszik, KAZINCZY igen ügyelt a nyomdai pontosságra, mert nemegyszer felháborodva ír a pontatlan nyomdászmunkáról:

³⁰ STEINHOFFER Károly: *A kassai könyvkereskedelem története 1712-től a jelenkorig.* Bp. 1907. 11—15. l.

LANDERER János Mihály nyomdájával kapcsolatban az sem tetszett neki, hogy a nyomtatványok elkészültére túl sokáig kell várni. Id. RÁDAY Gedeonhoz 1788 májusában írott levelében ezzel kapcsolatban pl. a következőket olvassuk:

„El-készült végtére az én Gesznerem is, melyet esztendőnél tovább tartott kezei között Landerer. Nem tudom mitsoda szerentsétlenségből a Bárótyz Tisztelőihez tett ajánlásom ki-maradott a nyomtatásból . . . Én ezt a nyomtatást nem nézhetem boszankodás nélkül. Teli vagyok hibákkal, és ezenn felül a Landerer emberei oly motskosan nyomtatták, hogy sok exemplárokat el-kellene hányni.³¹

Az alapító LANDERER János Mihály 1795-ben bekövetkezett halála után egy évvel a virágzó kassai nyomda LANDERER Ferenc kezére került. LANDERER János Mihály fia ugyanis, aki apjától három nyomdát örökölt (a pozsonyit, a pestit és a kassait), a kassait unokaöccsének, LANDERER Ferencnek adta át. Nincsen feljegyzésünk arról, hogy milyen módon szállt a nyomda tulajdonjoga az említett Ferencre: vétel vagy adomány útján? Mindenesetre, akár vette, akár ajándékba kapta, remek üzlethez jutott ezzel a nyomdával, és maga is jó üzletember levén, még tovább is fejlesztette a vállalkozást. Ő bocsátotta útjára például az első magyar nyelvű regénysorozatot 1797-ben: a *Rózsa Szín Könyvtárt*. Regénysorozatát a „szépnek” ajánlotta. A tervezet szerint kéthavonként jelent volna meg egy-egy kötet „szép nyomtató papíron, szép betűkkel, rózsaszín boríték alatt, gyönyörű réze metszett képekkel.” A kéthavonkénti megjelentetést persze nem sikerült megvalósítania, de jó néhány számot kiadott: így 1803-ig összesen 10 „román” jelent meg a sorozatban 13 kötetben.³² Sok népies kiadványt is készített, amelyekkel a felvidéki piaci könyvárusokat látta el. Ezenkívül folytatta elődei (egyrészt a jezsuiták, másrészt nagybátyja, LANDERER János Mihály) német és magyar nyelvű kalendárium-sorozatát. 52 féle latin nyelvű kiadványt is közzétett, ami e fajtából tekintélyes szám. 1813-ban egy egészen új vállalkozást indított meg: költsönkönyvtárt állított fel a városban.

TRATTNER János Tamás már említett *Tudományos Gyűjtemény*beli cikkében LANDERER Ferenc kassai nyomdájának 1817. évi állapotára vonatkozólag a következőket olvashatjuk:

„Kassán, Fűskuti Landerer Ferentz, már mostan csupán csak Váltó Munkákat nyomtat, az előtt itten Attya életében igen sok szép új Magyar könyvek készültek; tart 1 Szedőt, a' ki egyszersmind nyomtat is; feldolgozhat Esztendőn által 18 Báll Papirost.”

Mintegy 4–5 évvel később a már ugyancsak említett TRATTNER-féle kézirat a nyomdával kapcsolatban a következőket közli:

„Kassán: Fűskuti Landerer Ferencz; csupán csak váltó munkákat nyomtattat; tart egy subjectust, a ki szed és nyomtat; feldolgozthat esztendőn által 12 bál papirost. (Eladásra kitétetett, a kinek kedve volna, megveheti.)”

A fenti leírás tanúsága szerint a kassai LANDERER-nyomda 1821 táján azon a ponton volt, hogy a LANDERER-család tulajdonából más tulajdonába menjen át. A tulajdoncsere 1822-ben meg is történt, mikoris a nyomdát WERFER Károly osztrák származású kassai nyomdász megvásárolta.

³¹ KAZINCZY Ferenc *Levelezése*. Közzéteszi VÁCZY János. 1. köt. (1763–1789.) Bp. 1890. 180. l.

³² GYÖRGY: I. m. 78. l.

A pesti Landerer-nyomda

A pesti LANDERER-nyomda a nyomdász-dinasztia utolsó tagjának: LANDERER Lajosnak a kezén valóban első helyre került a korabeli magyar nyomdák sorában. De a nyomda legnagyobb felvirágoztatójának a szereplése előtt nézzük meg röviden a nyomda korábbi korszakának a történetét is.

A pesti nyomdát LANDERER Lajos nagyatyja, LANDERER János Mihály alapította 1784-ben, amikor megvásárolta ROYER Pál pesti nyomdáját. Az alapító számára a ROYERÉKTŐL megvásárolt tipográfiának csak másodlagos jelentősége volt, fő vállalkozása, a pozsonyi nyomda ugyanis csaknem minden energiáját lekötötte. Halála után (1795) fia, LANDERER Mihály János vette át a nyomda vezetését, de ennek leányvállalat jellegét ő is fenntartotta. 1810-ben, az utolsónak említett LANDERER halálakor az örökös, LANDERER Lajos még csak 8 éves, így nem tudja átvenni a nyomda irányítását; nagykorúságáig, 1824-ig BLŐSZL, a nyomda régi művezetője áll a nyomda élén. TRATTNER János már korábban idézett összeállításában az 1817. évről vonatkozó adatközlés a következő:

„Pesten ... Fűskuti Landerer Mihály Örökösei, (a Pozsonyi Tipographiának Filiája) Nyomtattatnak Váltó és a magok költségén régi kellendős Könyveket: tartanak 1 Factort, 2 Szedőt, 1 Nyomatatót, feldolgoztathatnak 50 Báll Papirost.”

Az 1821—1822. évek valamelyikére pedig a következők vonatkoznak:

„Pesten: Fűskuti Landerer Lajos; nyomtattat váltó és maga költségén rég kelendős könyveket. Tart 1 factort, 3 szedőt, 4 nyomtatót, 1 könyvrakót. Esztendőn által feldolgoztathat 90 bál papirost.”³³

Láthatjuk tehát, a két állapotleírás egybevetéséből, hogy a nyomda BLŐSZL művezető irányítása időszakában is fejlődött, és igen jó, szakértő kézben volt.

LANDERER Lajos eredetileg nem készült nyomdásznak; katonatiszt szeretett volna lenni, és mint kadét szolgált is az egyik magyar gyalogezredben. 1824-ben, az örökség átvételekor mégiscsak rászánta magát a családi mesteriség folytatására. Örökségül két nyomdát kapott: a pozsonyit (amely már mintegy fél évszázados múltra tekintett vissza) és a pestit (amely ekkor még nem volt nagy jelentőségű).

LANDERER Lajos olyan korban élt, amely a magyar történelem egyik legmozgalmasabb korszaka, amikor a HABSBURG-uralom alatt szenvedő magyar nép felkelt, hogy kivívja szabadságát. LANDERER Lajos kortársai a reformkor nagyjai: VÖRÖSMARTY, KÖLCSEY, KOSSUTH, PETŐFI. Kiadói politikájában tudatosan a haladó és a magyar nyelvű műveké az elsőség; technikai újításaival nyomdáját országszerte az elsők közé emelte, olyanná, hogy a korabeli külföldi nyomdákkal is felvehetette a versenyt. Az ő kiadásában jelent meg a *Pesti Hírlap*, amely — mint tudjuk — a 48-as magyar szabadságharc egyik legfontosabb előkészítője volt a reformkorban: KOSSUTH sajtóorgánuma. De ugyanakkor LANDERER Lajossal való összekülönbözése miatt hagyta el KOSSUTH a lapot. Röviddel ezután mégis rábízta KOSSUTH a szabadságharc oly fontos tényezőjének megszervezését, mint a bankónyomda, amelyet mintaszerűen, nagy szakmai tudással és az ügy iránt érzett kitartó lelkesedéssel el is látott. LANDERER Lajos helyes üzleti érzékkel megsejtette, mint már a pozsonyi nyomda tár-

³³ Vö. 17. jegyzet.

gyalásakor említettük, hogy a fejlődő irodalmi és kereskedelmi élet központja Pest lesz, és a pesti nyomda fejlesztésére fordította a fő gondot. Amikor a nagyszombati egyetemet nyomdájával együtt végleg Budára helyezték, a család Pestre költözött.

A pesti nyomda felvirágoztatásának első állomása és alapfeltétele bizonyos technikai újítások bevezetése volt. A 20-as évek elején LANDERER Lajos sokat utazott, utazásai befejeztével nagy tervekkel érkezett vissza hazájába, amelyek közül nem egyet meg is valósított: Bécsben megtanulja a könyvomást, londoni útjáról pedig a vassajtó és a gőzzel hajtott gyorsajtó tervét hozza magával. 1833-ban elkezdte a kedvelt és divatos Congrève guilloche és iris nevű színes nyomtatást. Erre a célra pesti nyomdájában külön nyomdai osztályt szerel fel. Csaknem minden kiváló munka borítólapja és egyéb színes nyomdai munka nála készül. Könyvborítók, színes csomagolópapír, előzék-papírok, hirdetőcímkék előállításával már eleve különleges helyzetet teremtett nyomdája számára a többi pesti és budai nyomdával szemben: olyan „pepecselő” munkára vállalkozott, amelyre a korabeli nyomdák nem vállalkoztak volna, s ezzel nagy rokonszenvet keltett megrendelői körében. A Nemzeti Színház első színlapját is ő készítette nemzeti, kék és kávé színben.

A 40-es években, amikor társul HECKENASTTAL, újabb külföldi útra indult, immár társával együtt. Ennek az útnak az eredményeként elsőnek hoztak magukkal Londonból ólommetező gépet, nagy Columbian-sajtót és az azóta is sokat utánzott angol betű mintáinak egész sorozatát. A 40-es évekre a LANDERER-nyomda a korabeli ipari fejlettség viszonyai között nagyüzemnek számított: 4 gyorsajtó, 5 vassajtó, 32 szedő- és 5 nyomtatómunkás dolgozott benne.

A HECKENASTTAL való társulás a 40-es évek elejére esik, és igen sokat lendített a vállalkozáson. A LANDERER és HECKENAST céget 1841. január 21-én jegyezték be a pesti váltótörvénytörvényeknél. Ezt követően programjukat meghatározó körlevelet adtak ki.³⁴ LANDERER Lajos nyomdáját, mint említettük, mintaszerűen rendezte be, ami igen sok pénzt emésztett fel. Ennek következtében mintegy 20 000 forintnyi adóssággal volt megterhelve a nyomda. HECKENAST Gusztáv, aki pesti könyvkiadó és könyvkereskedő volt, rendelkezett annyi tőkével, hogy nemcsak a LANDERER-nyomdára nehezedő adósságokat fizette ki a társuláskor azonnal, hanem pár éven belül kb. 40 000 forint értékben vásárolták a már említett korszerű gépeket: pontosabban 2 gyorsajtót, több vassajtót és újabb betűkészleteket. LANDERER részéről tehát a HECKENASTTAL való társulás gondolata és véghezvitele ésszerű és üzletileg előnyös lépés volt. HECKENAST viszont, mint már említettük, pusztán könyvkiadó és könyvkereskedő volt, önálló nyomdával nem rendelkezett, és évek óta a LANDERER-nyomdában nyomatta kiadványait. Ennek kapcsán merült fel benne is a társulás lehetősége — hiszen saját nyomdában nyomtatni az általa kiadott műveket: nagy fellendülést jelentett az ő számára is.

A közvetlen indítékot a társulásra az a tény szolgálhatta, hogy LANDERER lapkiadói kérelme, nevezetesen a *Pesti Hírlapé*, folyamatban volt. Pest város tanácsa az előfizetők biztosítására kauciót követelt tőle. Felszólították tehát, hogy kösse le e célból könyvnyomtató intézetét, s ha ez nem elég, helyezzen letétbe megfelelő összegű készpénzt, az erről szóló „biztosító levelet” pedig

³⁴ HARASZTI Károly: *Landerer Lajos könyvnyomdász és Heckenast Gusztáv könyvnyomdász cég társulásának története*. Bp. 1913. 13. l.

terjessze be.³⁵ Mint már az imént utaltunk rá, a nyomda ekkor 20 000 forint adóssággal volt megterhelve. A lapindításhoz szükséges anyagi követelményeknek nem tudott tehát megfelelni. Ezt hidalta át a HECKENASTTAL való társulás, aki kifizette az adósságokat, és most már ketten írták alá a *Pesti Hírlap* előfizetőinek jótállási okmányát.

Az egyesülést a konkurens vállalatok nem nézték jó szemmel, és valóságos szövetkezet alakult nyomdász körökben annak elérésére, hogy ne kapják meg az engedélyt, és hogy megbuktassák a vállalkozást. Sikerült is öt évig sok kellemetlenséget okozniok, végül azonban LANDERERnek, az ő közismerten megnyerő modorával, sikerült Bécsben személyesen elintéznie a társulás engedélyezését.

Különösen TRATTNER, BEIMEL és KÁROLYI nézték rossz szemmel a társulást, nyilvánvalóan kenyéririgységből. A legrosszabb indulatról tanúskodó rágalmakat találták ki mind LANDERERre, mind HECKENASTra, nem kímélve a társuló feleknek sem üzleti, sem emberi becsületét. LANDERER és HECKENAST azonban szívósan és határozottan tudta kivédeni ezeket a támadásokat.

TRATTNERék már 1841. január 23-án feljegyzést küldtek a Helytartótanácsához, amelyben elpanaszolják, hogy LANDERERnek még a privilégiuma sincs meg a nyomdához, és máris társas vállalkozásba akar fogni, és hogy a többi nyomdásznak az a kívánsága, hogy a már kihelyezett közös cégtáblát a Hatvani utcai [ma Kossuth Lajos utca] Horváth-házról a Helytartótanács vetesse le. Közben LANDERERék sem maradtak tétlenül: újabb és újabb beadvánnyal kérték a közös vállalkozás engedélyének megadását. Hogy nyilvánvalóan kenyéririgység volt a fő ok, amiért a társulást az említettek meg akarták akadályozni, azt mi sem bizonyítja jobban, mint azok az érvek, amelyeket LANDERER és HECKENAST ellen beadványukban felhoztak. Felemlítették pl. HECKENAST ellen, hogy bel- és külföldi könyvkereskedő is, hogy ugyanakkor kölcsönkönyvtárral bír, és hogy tulajdonosa a *Pester Tageblatt*nak, végül sok más mellett még azt is, hogy HECKENAST nem is tanulta a nyomdász mesterséget. Ám ezen vádak egyike sem tartalmazott olyasmit, ami jogilag kizárta volna a társulás engedélyezését, hiszen minden alapot nélkülöző többek között még az a vád is, hogy HECKENASTnak nincsenek olyan érdemei a magyar irodalmi művek kiadása terén, ami feljogosítaná őt erre a vállalkozásra. Ezen a ponton a közfelfogással is ellentétbe kerültek, hiszen minden literátus ember tudta, hogy a magyar írók, költők legkiválóbb munkái az ő kiadásában jelentek meg: EÖTVÖS, JÓSIKA, KÖLCSEY, KISFALUDY Károly, KISFALUDY Sándor, SCHEDEL stb. művei.

A városi tanács ezen ármánykodások ellenére is pártolólággal terjesztette a Helytartótanácsához a társulási kérelmet azzal, hogy HECKENAST magatartása ellen nemcsak hogy semmi kifogása és észrevétele nincsen, hanem e tekintetben minden ajánlásra méltó. 1846-ban zárult le véglegesen a hosszú harc, amellyel végül már a császári udvarig mentek. 1846-ban közli a budai Helytartótanács a társuló felekkel, hogy a király engedélyezte a társas céget (1846. március 31). Erre a csatát veszített konkurrensok visszavonultak, LANDERER és HECKENAST pedig az elgondolásuk szerinti formában folytathatták kiadói tevékenységüket.³⁶

³⁵ HARASZTI: I. m. 11–12. l.

³⁶ HARASZTI: I. m. 25–27. l.

A szabadságharcot megelőző negyedszázad, amikor LANDERER Lajos nyomdája és HECKENAST Gusztáv könyvkiadó vállalata a virágkorát élte, nemcsak a politikai életben, ámde az irodalmi életben is, a könyvkiadói és nyomdai politikában is mélyreható változásokat hozott. A közönség műveltebb része már megszerette a könyvet, folyóiratot, újságot, és ez egyben már piacot, mégpedig egyre növekvő piacot jelentett a vállalkozók számára.

LANDERER és HECKENAST a könyvnyomtatási igények rohamos növekedésével mindenben lépést tudott tartani. Jól átgondolt, nagyvonalú könyvkiadás volt az ő munkájuk. Az elmaradhatatlan naptárak, vallásos könyvek, ábécés könyvek mellett már első helyen az imént említett egyre bővülő piac: az irodalom igényeit kielégítő, mindmáig elismert szellemi értéknek számító művek álltak. Ilyen jellegű kiadványaik a 40-es években például ezek voltak:³⁷

JÓSIKA Miklós regényei 45 kötetben,
KISFALUDY Sándor munkái 6 kötetben,
KÖLCSEY Ferenc munkái 6 kötetben,
EÖTVÖS József *Karthusijának* német fordítása,
JÓSIKA Miklós regényeinek német fordítása,
HUGÓ Károly drámái,
FÉNYES Elek: *Magyarország leírása*,
Adalbert STIFTER német novellái 4 kötetben,
BEZERÉDY Amália ifjúsági műve: *Flori könyve* (ez utóbbi szövegének könyvművészeti kiállítása és szép metszetei általános feltűnést keltettek).

Ezenkívül nyelvtanító könyvek, szótárak, tankönyvek és különféle sorozatok jelentek meg a cég kiadásában. Ilyen sorozat volt például az *Ifjúság Olcsó Könyvtára*, az *Olcsó Iskolai Könyvtár*. LANDERER és HECKENAST kiállításában jelent meg az első magyar zsidónaptár az 1848. esztendőre. A 272 lap terjedelmű naptárt acélmetszetekkel díszítették, és kottamellékletet is tartalmazott. Az igen nagy tekintélyű FÉNYES Elek *Gazdasági Mezei Naptárát* szintén LANDERER és HECKENASTnál nyomták. Természettudományos és orvosi művek is jelentek meg náluk. Kiadványaik tipográfiai formája, mint ezt már fentebb említettük, a korabeli nyomdatechnika legmagasabb színvonalát érte el.

A könyvkiadás, ti. az egyes könyvek kiadásának a rohamos fejlődése mellett a XIX. század elején felélénkülő politikai, irodalmi és művészeti élet a lapkiadást jövedelmező vállalkozássá tette Magyarországon. LANDERER Lajos már a 20-as években próbálkozott lapkiadással, amikor 1824. május 10-én elvállalta a TOLDY és KOVACSÓCZY által szerkesztett *Aspasia* című almanach nyomtatását. Ezután a 30-as évekig nagyobb szabású ilyen vállalkozása nem volt. 1840-től kezdve azonban egymás után adja ki a folyóiratok és hírlapok évfolyamait. 1840-ben indítja meg a *Budapesti Szemlét*, 1841-ben a *Világot*, 1843-ban az *Életképeket*, 1841-ben a *Pesti Hírlapot*, majd a szabadságharc folyamán az *Esti Lapokat* és 1845-ben a *Pester Zeitungot*. Ez a lapkiadói tevékenység mind terjedelmét, mind jelentőségét illetőleg túlmutat jelen tanulmányunk tematikáján, ezért erről más alkalommal fogunk majd szólni.

Nem lenne teljes képünk LANDERER Lajosról, ha az 1848–49-i szabadságharc alatti tevékenységéről nem emlékeznénk meg néhány szóval. Gondolhatnánk arra, hogy már a hírlapkiadói tevékenységet is bizonyos fokig forradalmi tettek tekintsük. Ezt a szemléletet azonban el kell vetnünk: ellene szól ugyanis az a tény, hogy LANDERER Lajos egyszerre egymással hom-

³⁷ Vö. RÉVAY—SCHÖPFLIN: I. m. 43. l.

lokegyenest ellenkező politikai nézeteket valló lapok kiadásával foglalkozott, így hát lapkiadásában nagyobb része volt az üzleti érdekeknek, mint politikai nézeteinek. Két vállalkozása azonban már tagadhatatlanul politikai pártállásával, sőt szociálpolitikai nézeteivel kapcsolatos.

Az egyik az volt, hogy 1848-ban LANDERER indítványára alakult meg a *Vándor és beteg könyvnyomdászokat segélyező egyesület*. Az egyesület alaptőkéje még a főnökök adakozásából, a felavatási, felszabadulási pénzekből adódott. Az egyesületbe tartozók megfogalmazták alapszabályaikat is. Több éven keresztül: 1848. júl. 1-től 1853. márc. 31-ig állott fenn, mikor is feloszlatták. Pénztárnoka TRÄGER Antal volt, a LANDERER és HECKENAST cég ügyvivője.³⁸ Elismerésre méltó szociális felfogását tükrözi egy másik kezdeményezés is: a Kerepesi (ma Rákóczi) úti Belezna kertben LANDERER Lajos egy helyiséget bérelt és tartott fenn állandó jelleggel a nyomdász tanonciskola számára.

Az 1848. márc. 15-i forradalmi események egy része a LANDERER-féle nyomdában játszódott le. Itt nyomtatták ugyanis a magyar szabad sajtó első termékeit: a *Nemzeti dalt* és a *12 pontot*. A LANDERER-nyomda munkásai csatlakoztak elsőként a forradalmi megmozduláshoz. A LANDERER-nyomda ezen szerepléséről nem kisebb szemtanúk, mint PETŐFI és JÓKAI értesít bennünket naplójában, visszaemlékezéseiben.³⁹

Még néhány szót kell szólnunk LANDERERnek a szabadságharchoz való viszonya kapcsán a bankjegynyomdáról, amelynek szervezője és vezetője mindvégig a nyomdász volt. KOSSUTH a *Pesti Hírlap* kiadása ügyében támadt viszályuk ellenére sem bízta másra a bankönyomda megszervezését és vezetését, mint LANDERER Lajosra. Már 1848. május végén megkezdték a tárgyalásokat a kérdésben, meg is állapodtak, és LANDERER hozzáfogott a szervezéshez. Először megfelelő szakembereket, ügyvezetőket, majd munkásokat nyert meg a vállalkozás számára. A rajzok és minták készítését egy európai hírű magyar mesterre, TYROLER József-re bízta. Magyar munkások mellett külföldről érkezettek is dolgoztak, főleg németek. Sok nehéz problémát kellett megoldani a személyi és szervezeti kérdéseken kívül is. A gépek legnagyobb részét külföldről hozatták, nevezetesen 2 gyorsajót Bécsből, egyet Londonból, ezenkívül 20 könyvnyomdai és 15 könyomdai vassajót és több segédgépet állítottak fel.⁴⁰ Műhelynek a Károly-kaszárnya (ma a Fővárosi Tanács központi épülete) belső (a mai főposta felé eső) részét alakították át.

A nyomda ügyrendjét németül fogalmazták meg. Egyetlen példány ismeretes belőle; a debreceni Déri Múzeum birtokában van. Az ügyrend állapította meg a munkaidőt a bankönyomdában, amely reggel 7-től 12-ig és délután 2-től este 7-ig tartott. A nyomdászok heti bére 20 forint volt. Munkábalépésük előtt esküt tettek; sok volt közöttük a nemzetőr. Sötétkék egyenzübbonyt hordtak.

A nyomda papírszükségletét a neusiedeli papírgyárból szerezte be. Külön erre a célra készített papírt vásároltak rizsmánként 20 forintért, ami az akkori papírarakhoz képest (5–8 forint) igen magas volt. Körülbelül 50–60 nyomtató munkás dolgozott állandóan.⁴¹ A litográfiai osztályon mintegy 30–40 embert foglalkoztattak. Az egy- és kétforintos Kossuth-bankók már augusztus 6-án megjelentek, szeptemberben az 5 és ennél nagyobb címletűek is.

³⁸ Vö. a *Gutenberg* című folyóirat 1. évf. (1866) 1. szám.

³⁹ PETŐFI Sándor *Összes prózai művei és levelezése*. Bp. 1960. 401–409. l. JÓKAI Mór: *Írások életemből*. Bp. 1960. 90–92. l.

⁴⁰ FARAGÓ Miksa: *A Kossuth bankók kora*. Bp. 1911. 114. l.

⁴¹ Vö. NOVÁK László: *A nyomdászat története*. Bp. 1928. 5. könyv. 30. l.

A magyarországi nyomdák papírfeldolgozási adatai 1817-ben, ill. 1821- vagy 1822-ben

A nyomdák neve és székhelye	A felhasznált évi papírmennyiség bálokban	
	1817	1821-2
Buda, Királyi Universitás	1500	1300
TRATTNER János, Pest	648	600
Debreceni Városi nyomda	280	200
STREIBIG József, Győr	130	150
WEBER Simon, Pozsony	120	35
LANDERER Anna, Buda	115	36
LANDERER Mihály örökösei, Pozsony	100	120
ELLINGER István, Kassa	70	85
WEINMÜLLERNÉ, Komárom	64	80
KLAPKA József, Temesvár	60	70
SZIEZ Antal örökösei, Sopron	60	50
LANDERER Mihály örökösei, Pest	50	90
JELINEK Vencel, Nagyszombat	50	45
BELNAY György, Pozsony	50	50
Sárospataki Kollégium	50	50
GRÜN Orbán, Szeged	45	50
GOTTLIEB Antal, Vác	45	40
STEPHANI János, Besztercebánya	36	36
SULOZER János, Selmecbánya	36	30
PATZKÓ Ferenc, Pest	35	90
Egri Érseki nyomda	30	36
TICHY Károly, Nagyvárád	30	22
SZAMMER Mihály, Veszprém	30	30
JANKOVITS János, Újvidék	28	28
SZNISEK Károly Gáspár, Pozsony	26	90
SZIGETHY Mihály, Miskolc	25	25
STOTZ János, Kismarton	20	20
PERGER Ferenc, Szombathely	20	20
SAMMER Mihály, Székesfehérvár	20	54
DIWALT János, Eszék	18	18
PUPE Henrik, Eperjes	18	18
LANDERER Ferenc, Kassa	18	12
GOTTLIEB Antal, Máramarosziget	18	18
PODHORÁNSZKY Mihály, Lőcse	15	15
MAYER József Károly, Lőcse, később Rozsnyó	15	24
GÖNYEY Gábor, Nagykároly	12	20
ENGEL Krisztián, Pécs	10	10

Technikai és művészi kivitelüket tekintve a kor kiváló minőségű papírpénzei voltak ezek. A móri csata vesztes hírére a nyomda elmenekült pesti helyiségeiből. Szolnokon, majd a debreceni kollégium épületében kapott helyet. 1849. május 21-én, Szob visszavételekor megint Pestre költözött. KOSSUTH lemondásakor, augusztus 11-én a nyomda szétzüllött. A nyomdászok egy része menekülés közben fogságba esett, más részüket katonai bíróság előtt vonták felelősségre a nyomdában való működésükért; sokan több évi börtönbüntetést kaptak. LANDERER Lajos a bankónyomdában vitt vezető szerepért kényszerült hosszú ideig bújdosni a szabadságharc utáni években. Amikor a szigor megenyhült, vidéki birtokán húzódott meg, ahol 1854 februárjában meghalt.

A rendelkezésre álló forrásokat áttekintve igen érdekes, sokszínű egyéniség bontakozott ki előttünk LANDERER Lajos személyében. Talán éppen ez a

sokszínűség volt a gátlója annak, hogy LANDERER Lajos munkásságát vagy még inkább emberi magatartását egész tisztán lássuk, és megfelelően értékeljük. Végeredményben, össz munkásságát tekintve LANDERER Lajos elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyar nyomdászat és könyvkiadás történetében, kora hasonló vállalkozásai között pedig feltétlenül az első hely illeti meg őt.

A LANDERER és HECKENAST cég nem szűnt meg a szabadságharc bukása után, még ha a cég egyik tulajdonosának, LANDERER Lajosnak bujdosnia kellett is, mivel HECKENAST, a másik tulajdonos, tovább vitte az ügyeket. Ő lett végül — az örökösökkel való megegyezés alapján — a vállalat egyedüli tulajdonosa, amikor LANDERER Lajos meghalt. 1873-ban azután nyomdáját és kiadó-vállalatát eladta az akkor alakult Franklin Társulatnak, és ezzel az egykori LANDERER és HECKENAST cég története végérvényesen lezárult.

MÁRIA BÜKY-HORVÁTH: DIE FAMILIE LANDERER UND IHRE BUCH-DRUCKERUNTERNEHMUNGEN

Verfasserin versucht eine allgemeine Geschichte aller Landererschen Offizinen zu geben, sie ist nämlich der Meinung, daß der Mangel einer zusammenfassenden Beschreibung der buchdruckerischen Tätigkeit der LANDERERS nicht nur für die Buchdruckergeschichte, sondern auch für die ungarische Literaturgeschichte nachteilig ist. Obwohl es vom Anfange des XVIII. bis Mitte des XIX. Jahrhunderts, wo die LANDERERS ihre Druckarbeiten ausführten, in Ungarn schon viele größere Städte gab, wie Preßburg, Pest, Ofen, Kaschau, Raab, Debrecen, Kolozsvár (Klausenburg in Siebenbürgen), Zagreb (in Kroatien), stellte die Familie LANDERER nur in den vier ersterwähnten Städten Buchdruckereien auf. Wie wurde die erste LANDERER-Druckerei in Ungarn unmittelbar nach der Türkenzeit zu Ofen errichtet? Warum haben die LANDERERS gerade in den Städten Ofen, Preßburg, Kaschau und Pest Buchdruckereien gegründet? Was für einen Einfluß hatten die LANDERER-Offizinen, bzw. die von ihnen herausgebrachten Publikationen auf die damalige literarische und politische Welt in Ungarn? All diese Fragen werden eingehend erörtert. Auf Grund der Angaben der buchhändlerischen Tätigkeit, auf Grund der Analyse damaliger maschinellen Presse-einrichtungen und schließlich auf Grund der Zahlen, die sich auf die jährliche Papierbearbeitung einzelner zeitgenössischer Druckereien beziehen, versucht Verfasserin auch festzustellen, welche wirtschaftliche, bzw. Kapitalkraft die in Frage stehenden Buchdruckerunternehmungen besitzen könnten. Der Aufsatz enthält auch einige Angaben, die etwa die soziale Lage der damaligen Buchdrucker, bzw. Druckarbeiter beleuchten. Zwei Tabellen wurden dem Aufsatz beigefügt. Die eine darunter gibt das Gründungsjahr, bzw. die Einstellungszeit der LANDERER-Druckereien an, samt den Angaben die sich auf die Dauer der „Betriebsleitung“ einzelner Familienmitglieder beziehen; die zweite Tabelle enthält vergleichende Angaben, damit der Leser feststellen kann, wie große Papierbearbeitung (in Balen) die einzelnen Landerer-Offizinen im Verhältnis zu den anderen in Ungarn tätigen Druckereien besaßen.